

КРИЗОВИЙ СТАН МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті порушується проблема активного функціонування суржику в школі й серед студентів, розглядається зокрема фонетичний рівень. Досліджується ступінь усвідомленості носіями суржику зв'язку між: ненормативністю мовлення й власним соціальним статусом.

Однією з характерних рис мовної ситуації в Україні, зокрема у південному регіоні, є українсько-російський білінгвізм. Наслідком змішування двох мовних систем у свідомості білінгва є так звана суперінтерференція, що в українському суспільстві позначається як «суржик».

Деякі мовознавці (наприклад Віталій Радчук) характеризують суржик як невдале передражнювання іншої мови, «недопереклад», водночас зазначають, що цей гібрид тінню супроводжує нашу мову кризь віки, а «згідно з житловим кодек-

сом мови бородатий суржик за вислугу літ перестає бути квартирантом в оселі і стає господарем» [10, 11]. Інші вважають, що «більшість суржикомовних ще носить в собі архаїчне українство як ментальну ознаку поза пріоритетом будь-якої мови...» [13, 25], але всі мовознавці погоджуються в одному: суржик є відхиленням від норми, порушенням системи української літературної мови.

На відміну від нормативної мови суржик не становить стабільної системи. У цілому говори-

ти про певні регулярні явища стосовно суржиків не доводиться, оскільки плінність є однією з його типологічних рис.

У суржиків виявляється механізм згубного впливу мовної асиміляції на інтелектуальний і моральний стан суспільства. Широко побутує думка про суржик як мову люмпенізованого прошарку населення України.

Інтерференція виникає внаслідок багаторазових з'явлень у мовленні білінгвів чужомовних елементів, що стали звичними і закріпилися в користуванні. Б. Ажнюк схильний до думки, що у внутрішньому дискурсі багатьох білінгвів обидва коди (мови) становлять єдиний комунікативний континуум, своєрідний внутрішній суржик. Таким чином, усі інтерференційні явища відбуваються на рівні підсвідомості [1].

Наше дослідження базується на тривалому експерименті, який полягав у фіксуванні порушень орфоепічних норм у мовленні інформантів за допомогою фонетичного транскрибування. Спостереження за мовленням й фіксація орфоепічних помилок учнів 5-х і 10-х класів відбувалися у відповідних класах Першої української гімназії міста Миколаєва з 8 вересня 2001 року до 14 жовтня 2001 року. Дослідженню підлягало мовлення інформантів за різними характерними ознаками: за характером комунікативної ситуації, за ступенем підготовленості мовця, за рівнем його мовної компетенції, віком тощо.

Окрім довготривалого експерименту, ми провели також одноразовий фонетичний експеримент у 5-му класі Першої української гімназії міста Миколаєва 27 вересня 2001 року. Суть його полягала в тому, щоб використати на уроці з розвитку зв'язного мовлення такий прийом, як запис учнівського монологічного й діалогічного мовлення з різним ступенем підготовленості на аудіоплівку з подальшим колективним аналізом та обговоренням записаного. Результати показали, що учні звертали увагу переважно на правильність добору лексичних одиниць. Ігнорування такого критерію мовлення, як орфоепічність, може пояснюватися тим, що у плані аналізу відповіді товариша, запропонованому авторами чинного шкільного підручника, відсутня вимога аналізувати фонетичну правильність мовлення. Як бачимо, такий важливий вид роботи, як аудіювання хибує тим, що відсутня скерованість учнів на уважне ставлення до вимовних й акцентуаційних норм. Наш невеликий експеримент довів, що у шкільній практиці недостатньо уваги приділяється практичному застосуванню учнями орфоепічних правил, немає усвідомлення їх важливості; виявив такий недолік, як «невміння

чути» співрозмовника у фонетичному розумінні. Наш досвід показав, що застосування на уроці української мови такого прийому, як аудіо запис з подальшим самоаналізом учнів, викликає велике зацікавлення учнів. Але слід зазначити, що одноразовість проведення такого виду роботи залишить всього тільки приємні враження від чогось незвичайного у свідомості дітей. Тільки системне, постійне, багаторазове застосування цього прийому сформує в учнів стійкі вміння та навички аудіювання, привчить до уважного, дбайливого ставлення до власної культури мовлення.

Спираючись на класифікацію помилок, запропоновану в роботах М. І. Пентилюк [8, 10-11], Т. Кузнецової [4,23] та інших, ми спробували виявити найтипівіші порушення норм орфоепії учнями як 5-х, так і 10-х класів:

- 1) м'яка вимова приголосних звуків перед [e],[i]:
ас[п'е]кт, бать[к'і], [д'у]р'ектор;
- 2) спорадичне акання:
бачим[а], д[а]н[а]м[а]гав;
- 3) збереження давнього [о] в новоутворених закритих складах:
б[о]ль, виг[о]дно, в[о]сім;
- 4) збереження давнього [є] в новоутворених закритих складах:
кор[є]нь, ш[є]сть;
- 5) відсутність протетичного [в]:
{[о]гонь, [і]она;
- 6) пом'якшена вимова приголосного [р] (зокрема в іменниках II відміни, які закінчуються на -ар, -ер, -ир та в дієсловах наказового способу, які закінчуються на -р):
віта[р'], пові[р'], монасти[р'];
- 7) тверда вимова кінцевого [т] у дієсловах III особи множини теперішнього часу:
знаю[т], горну[т];
- 8) проривна вимова глоткового фрикативного звука [г] перед голосними і дзвінками та вживання [г] замість [ґ]:
[ґарантувати, [г]різний;
- 9) роздільна вимова африкат [дж] і [дз] або опускання елемента [д]:
жміль, звінкий, ма[дж]ахед;
- 10) пом'якшена вимова губних [в], [м], [ф], [п] перед я, ю, що позначають два звуки [ја], [ју]:
[η'а]ть, [в'яз];
- 11) оглушення дзвінких приголосних наприкінці складу і слова:
ду[п], рі[т]ко;
- 12) вимова пом'якшених подовжених приголосних як звичайних звуків:
зна[п'я], вмі[п'я], жи[т'я].

Кількісний результат наших спостережень ми представили за допомогою таблиці:

Порушення норми	10 клас (28 учнів)		5 клас (13 учнів)	
	Відсоток	Кількість учнів, що порушують норми	Відсоток	Кількість учнів, що порушують норми
М'яка вимова приголосних звуків перед [e], [и]	50	14	62	8
Спорадичне акання	36	10	69	9
Збереження давнього [o] в новоутворених закритих складах	7	2	38	5
Збереження давнього [e] в новоутворених закритих складах	14	4	62	8
Відсутність протетичного [в]	11	3	31	4
Пом'якшена вимова [р] в іменниках II відміни на -ар, -ер, -ир та в дієсловах наказового способу	29	8	38	5
Тверда вимова кінцевого [т] у дієсловах III особи множини теперішнього часу	7	2	15	2
Вимова [г] замість [ґ]	89	25	100	13
Вимова [г] замість [ґ]	11	3	38	5
Неправильна вимова дж, дз	54	15	64	9
Пом'якшена вимова [ч], вимова [шч] як [ш']	82	23	92	12
Тверда вимова приголосних перед [і]	21	6	15	2
Пом'якшена вимова губних [в], [м], [ф] перед я, ю, що позначають два звуки	50	14	54	7
Оглушення дзвінких приголосних наприкінці складу і слова	96	27	100	13
Вимова пом'якшених подовжених приголосних як звичайних звуків	68	19	77	10

Інша частина нашого дослідження стосувалася суржикомовних студентів. Носії суржикомовності є монолінгвами, тобто вони не здатні варіювати своє мовлення залежно від характеру ситуації, мети й адресата, а тому їх досить легко виявити серед інших студентів, що припускаються мовних помилок. Метою нашого дослідження було встановити ступінь усвідомленості носіями суржикомовності зв'язку між неунормованістю мовлення й власним соціальним статусом. Характер експерименту - відкрите спостереження. Метод - інтерв'ювання. Тип мовлення респондентів - спонтанне мовлення, діалог з елементами полілогу. Респонденти - студенти першого курсу факультету еколого-медичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Обраним для участі в експерименті студентам було запропоновано записати на аудіоплівку зразок того, «як вони розмовляють вдома» з метою подальшого аналізу. Бесіда складалася з трьох блоків запитань. На початку інтерв'ю запитання стосуються рідного дому, села, дитинства. Це дає змогу студенту зняти напругу й налаштуватися на легку, неофіційну бесіду. Ця частина розмови психологічно готує респондента до відкритості та ширості.

Частина питань щодо навчання в університеті допомагає побачити мікроклімат студентського кола як соціальної групи.

Наприкінці бесіди респондентам пропонується дати визначення власному мовленню. Відповіді на запитання цієї групи демонструють соціолінгвістичну оцінку суржикомовності носіями.

Перший етап експерименту дає фактичний мовленнєвий матеріал, який підтверджує належність респондента до категорії суржикомовних:

- 1) густа насиченість мовлення російськими лексемами в українській фонетичній оболонці: «лутше», «если», «в некоторых соседних», «по расписанию», «через каждые η 'ять минут», «стояла на остановки», «коринни жителі», «не понятна када», «щас націнає», «десять минут хатьби», «общезжитіє», «городські», «на следующий день», «последне время», «чуть-чуть», «не помню када», «так як», «то есь», «не дуже розпространьонний» тощо;
- 2) перенесення механізмів дії граматики російської мови на українську: «по дружбі» (замість «завдяки дружбі»), «задала по Телегусу» (замість розмовного варіанту «за Телегусом», тобто «за підручником»), «баллакаєш на своей», «розмовляють на українським, на руськом, але більше на суржикомовні» (замість «розмовляють українською, російською, але більше суржикомовні»);
- 3) оздоблення розповіді російськими сталими зворотами: «протівоположності притягівуюца - є така пословица», «сам себе на уме», «бандіцкій Пітірбург» тощо.

Мета кореспондента в цій частині інтерв'ю - підтримання й заохочення «розслабленого» мовлення. Задля цього опитувач сам вживає суржикомовні елементи, замінюючи таким чином зв'язок «свій - чужий» на «свій - свій»:

« - Я живу в сімейном общезжитіі...»

- А як Ви потрапили в сімейне общезжитіє?..»

На другому етапі - розкриття стосунків між членами однієї соціальної групи (студентського колективу) - виявляються три критерії диференціації членів однієї групи: перший - за місцем прожи-

вання (сільські - міські); другий критерій - мовний (російськомовні - суржикомовні, які часто ототожнюють себе з україномовними); третій - особистісний (оцінка поведінки іншого). Дуже часто ці три критерії утворюють сталу кореляцію: міські - російськомовні - негативна поведінка -> «чужі», сільські - суржикомовні - позитивна поведінка -> «свої». Російськомовні місцеві студенти наділяються сільськими характеристиками «сам себе на уме», натомість суржикомовні - «сільські, простіші». Дистанцію між першими й другими відчутно підсилює мовна опозиція, яка формує у свідомості носіїв суржиків власний образ маргінальної, провінційної, але відкритої людини на протигагу іміджеві російськомовних місцевих студентів - зарозумілі, інтравертні, хитріші.

Заключна частина інтерв'ю містить мовні автовизначення. Дефініції терміна «суржик» подекуди формулюються його носіями засобами самого ж суржиків: «діалект української... смесь... смесь... російської», «це коли *портять* нашу мову російською», «це мова, що складається з кількох діалектів», «це коли говорять по-простому» тощо. Ці визначення містять основні характеристики суржиків: порушення норм сучасної української літературної мови під сильним впливом російської мови - «смесь російської», які є хоч і безсистемними, проте перманентними - «діалект». Усвідомлюється негативний характер цього мовного явища - «це коли *портять* нашу мову російською», а також співвіднесеність його носіїв із певним прошарком суспільства - «це коли говорять по-простому», «люди не дуже освічені його часто вживають».

Таким чином, колишні сільські учні, нині студенти - носії суржиків усвідомлюють неправильність свого мовлення, яке для них є показником неналежності до урбанізованого суспільства. Це

усвідомлення ставить їх в опозицію до студентів російськомовного Миколаєва і допомагає консолідуватися. Частина респондентів хотіла б покращити рівень володіння рідною мовою, але у більшості випадків суржикомовні вважають відмову від суржиків марною тратою зусиль («Сіравно... уже сімнадцять год балакаеш на своїй... на своїм суржиків... Українською *даже* не хотілося балакати»).

Усвідомлення й прийняття суржиків як єдиної можливої форми мовного буття породжує серйозну соціально-психологічну проблему, наслідками якої можуть стати зрушення у свідомості суржикомовних українців (а якщо коло їх ширитиметься, то й у національній свідомості). По-перше, низький статус мовної мішанини, яка охоплює усе більше ділянок людського спілкування (побутова комунікація, ЗМІ, мистецтво), розширює асортимент своїх функцій (комунікативна, інформативна, ігрова тощо), усвідомлюється тими, хто нею послуговується. Така мовленнєва вторинність породжує психологічне відчуття індивідуальної вторинності мовця.

Європейські лінгвофілософські школи минулого століття сформували новий концептуальний спадок, стрижнем якого були пошуки доказів на користь особливого статусу мови як єдиного соціального підґрунтя людського буття, що не має собі рівних. Цей статус пов'язувався з принциповою здатністю кожної мови виступати в якості загального фундаменту колективу його носіїв - мовної спільноти [9; ПО]. Якщо (гіпотетично) суржик набуває статусу мови, то яким могло би бути буття українців із таким суспільним підґрунтям?

Лікування суржикової метастази українського суспільства потребує серйозного підходу як із боку держави, так і з боку діячів мистецтва, ЗМІ, освітньої галузі тощо й вимагає послідовної мовно-культурної стратегії.

1. Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. - К., 1999.
2. Біланюк Л. Картина мовного світогляду в Україні // Мовознавство.- 2000.- № 4-5.- С 44-51.
3. Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості).- К.: Смолоскип, 2000.- С 48.
4. Кузнецова Т. Суржик і мовлення // Урок української.- 2000.- № 3.- С 23.
5. Макаров М. Л. Основы теории дискурса.- М.: ИТДГК «Гнозис», 2003- 280 с.
6. Масенко Л. Т. Мова і політика.- К., 1999.
7. Мацюк Г. П. Теоретична модель опису поняття «кодифікація» // Мовознавство.- 2003.- № 4.- С. 48-53.
8. Пентиліук М. І. Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання.- К., 2000.
9. Радченко О. А. Проблема языкового сообщества в немецкой философии языка первой половины XX века // Вопросы языкознания.-2000.-№ 4.-С. 110-137.
10. Радчук В. Суржик як недопереклад // Українська мова та література.- 2000.- Ч. 11.
11. Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство.- 2001.- № 4.- С 3-19.
12. Труб В. М. Явище «суржиків» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство.- 2000.- № 1.- С. 46-58.
13. Шарварок О. Як ми говоримо, або Поступово втрачаючи мову, українці задовільняються мовною проблемою: Етюд соціологічних припущень // Науковий світ.- 1999.- № 8.

T. Monakhova

CRISIS SITUATION OF LANGUAGE CULTURE IN SOUTH-UKRAINIAN REGION

The article touches the problem of functioning the Surzhic in the students' society and in school, it's phonetic level. The degree of Surzhic speaking people's realization of the link between the non-normative speaking and their social position has been researched.